

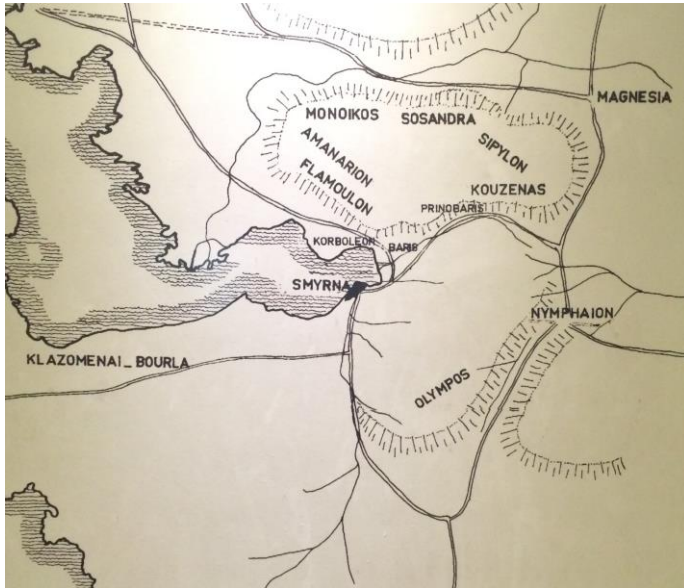
Çokuluslu Haynots'dan Arsulusal İzmir Panayırı'na:

20. yüzyılda Basmahane ve çevresinin tarihsel dönüşümü üzerine bir araştırma

Yrd. Doç. ESİN BERKTAŞ

GİRİŞ

İzmir'in tarihi ve kültürel yapısı gerek Ege kıyılarındaki uygarlıklardan gerekse uzak Anadolu yaşamından izler taşıyor. İzmir'in bu köklü yapısı kentte yaşanan sosyo- politik gelişme ve değişimleri araştırma ilgisi doğuruyor. İzmir Limanı bu coğrafyada kurulan en eski limanlardan biri olduğu için İzmir çok erken dönemde gelişmeye başlamıştır. Şehirde yaşayanların entelektüel perspektifi, ticari becerisi, farklı din- dil- söylem ve kültürleri kadar şehrin bereketli ve kısmen sulak toprakları da bu coğrafyanın zengin sosyolojik yapısını geliştirmiştir.

13. yüzyılda İzmir ve çevresi, İzmir Arkeoloji Müzesi.

Rumca *Smyrna*, Ermenice *Zmürniah* olarak adlandırılan İzmir, 1600'li yıllardan itibaren birçok farklı dil, din ve etnik gruptan insanın yaşadığı, sanayileşmenin ve teknolojinin ileri bir seviyede olduğu, zengin ve canlı bir şehir olmuştur. 1890'lı yıllarda yaklaşık 200 bin kişinin yaşadığı İzmir'de Rum, Ermeni, Türk, Musevi, Fransız, Alman, Avusturyalı, Macar, İngiliz, Hollandalı, Venedikli, İsviçreli, İtalyan, Amerikan, Acem ve Rus nüfusun yer aldığı bilinmektedir.¹ Bugünün modern İzmir'i 10 Eylül 1922 yılında çıkan Büyük Yangın'da hasar gören kentin yeniden yapılanması sonucu oluşmuştur. Türklerin Kurtuluş Savaşı Rumların

¹ Mübeccel Kiray, *Örgütlemeyen Kent- İzmir*, (Bağlam: İstanbul, 1972)

Küçük Asya felaketi olarak adlandırdığı bağımsızlık savaşı sonrasında ortaya çıkan ve savaşın doğal bir sonucu gibi algılanan bu yıkım aslında sadece binalara ve şehre değil topluluklara, insanlara, bağlantılara ve bölgedeki yaşama da büyük zararlar vermiş, farklı kültürleri birbirinden ayıran bir duvar niteliği taşımıştır. Bu konferansın ana teması Büyük İzmir yangını yada İzmir'in neden sistematik biçimde yakıldığı sorusu olmasa da konferansın konusu olan 1850- 1950 yıllarının tam da ortasında bu trajik olayın yer alması, bu konudan bahsetmeyi de zorunlu hale getirmiştir. Gerek yangın gerekse savaş yıllarında yaşanan yıkımı hem azınlıkların hem de Müslümanların gözünden anlamak ve birbirine zıt gibi görünen bu iki bakışı, bir aynadan yansıyan iki farklı görüntü gibi algılamak önemlidir.

1894 İzmir Merkezi Nüfusu

Müslüman

89.000

Grek Ortodoks

52.000

Ermeni:

Gregorien 4.740

Protestan 151

Katolik 737

Yahudi

16.000

Yabancılar

Alman 512

Amerikan 20

İngiliz 980

Avusturya- Macar 1.800

İspanyol 12

Fransız 1.000

Yunanlı 25.000

Hollandalı 1.300

İtalyan 6.400

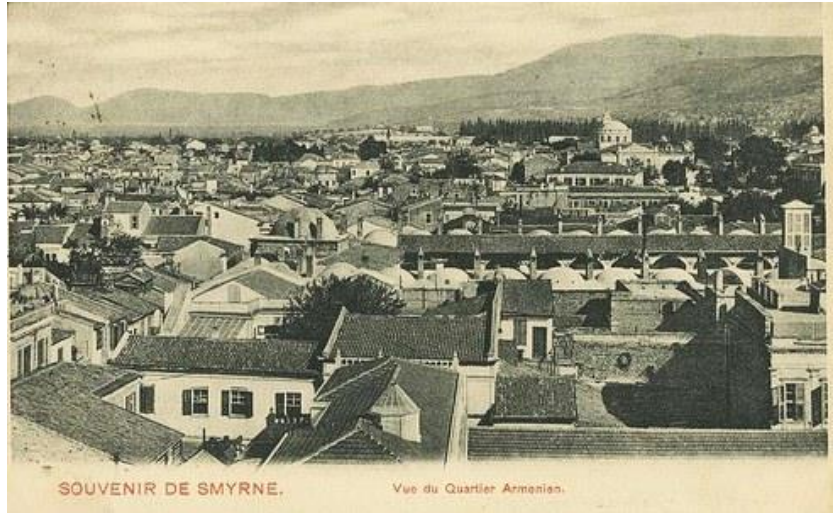
Acem 200

Rus 85

Yaklaşık Toplam:

200.000

(İzmir İl Yıllığı, 1969)

İzmir'de bugün Basmene ve Fuar bölgesinde yer alan eski Ermeni mahallesi, Haynots (Eski adıyla *Apona mahala*), Osman Köker'in *Bir Zamanlar İzmir* adlı kitabından.

İzmir Bornova doğumlu ve ilkokulu İzmir Bornova'da yer alan 9 Eylül İlkokulu'nda okumuş biri olarak, sadece ilkokulumun tarihi yolculuğunun bile Osmanlı İmparatorluğu zamanında İzmir'de farklı toplumların nasıl bir arada yaşadığının bir göstergesi olduğunu düşünüyorum.² İzmir Bornova 9 Eylül İlkokulu 1860 yılında William Giraud tarafından yaptırılan köşk ile 1880 yılında yaptırılan Belhomme evi arasında yer alır. Okul önce bir Bulgar evinde, ardından

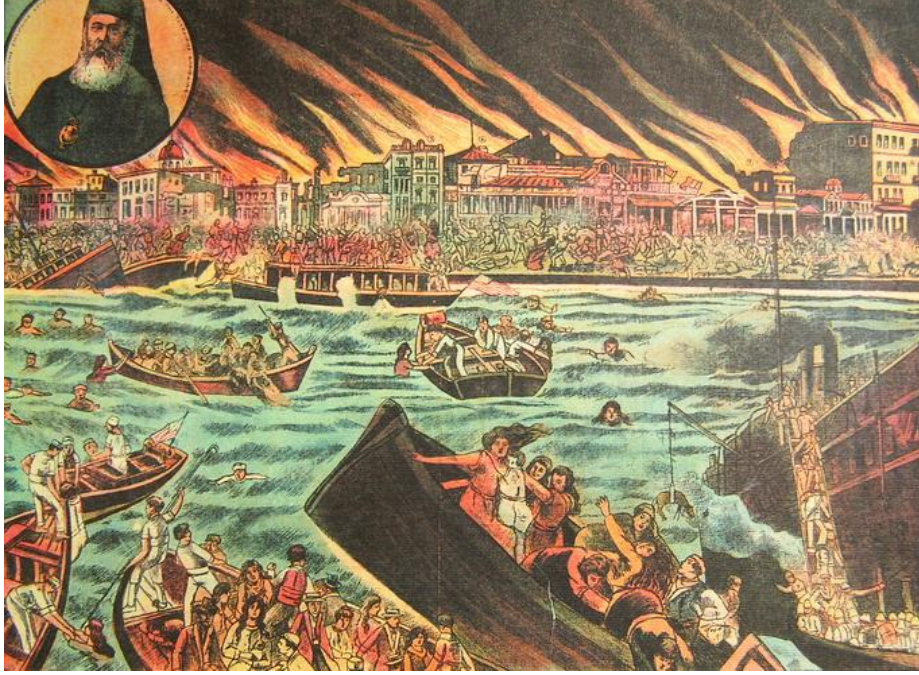
² www.ilksestgazetesi.com, 19.11.2017.

büyük cami avlusunda, ardından Fransız Kız Okulunda, Mütarekeden sonra bir han binasında, ardından okula çevrilen bir Ermeni binasında ve son olarak da bir hayırseverin yaptırdığı bugünkü binasında çalışmalarını sürdürmüştür. Okulun tarihindeki bu çok kültürlülüğün aksine çocukluğumdan beridir sistematik olarak öğrendiğim tarihsel açıklamaların hep farklı bir izleği oldu: İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali (sanki Yunanlılar uzaydan gelip bizim şehrimizi işgal etmişti), Kurtuluş Savaşı, Mustafa Kemal'in ailesi ve İzmirli eşi, Milli Mücadele ve sembolleri, İstiklal Marşı, savaş şiirleri, 9 Eylül'de düşmanın denize dökülmesi (ki bizim ailede 9 Eylül annemin doğum günü olduğundan özenle kutlanır), İzmir'in kurtuluşu (çocukken İzmir'de Yunanlıların hep limandan itilerek denize atıldıklarını düşünürdüm), savaşın galip tarafı olan Türklerin Cumhuriyet'i kurması, İzmir'de yaşayan yabancıların "zaten gitmek istedikleri için kendi ülkelerine dönmeleri", böylece herkesin kendisi gibi olan insanlarla birlikte "kendi ülkelerinde" yeni ve güzel bir hayata başlaması gibi... Durumun bu anlatılardan farklı olduğunu ancak İstanbul'a üniversite öğrencisi olarak geldikten sonra öğrenebildim. Ben son yirmi senedir İstanbul'da yaşıyorum ve İzmir'e çok sık gelemiyorum. Ama bugün geldiğimiz noktada İzmir'de kimileri rahat yaşamı, güzel kızları, tatil mekanları, lezzetli mezeleri ve Kordon boyu ile popülerleşmiş turistik bir belde; kimileri çok sayıda insanın iş ve eğitim olanağı için göç ettiği bir liman kenti; kimileri Atatürkçü Kemalist ideolojinin kimileri Antik Yunan kültürünün yaşayan bir kalesi; kimileriye tarihsel olarak Amazonlar, İonyalılar gibi birçok eski medeniyetin yaşadığı verimli, bereketli ve canlı bir yaşam alanı görüyor. Bu kentin geçirdiği aşamaları anlamak için uzun yıllar tüm farklı yönleriyle ve bir arada yaşayan bu halkın yaşamsal dinamiklerini anlamak gerekir. Sosyolog Prof. Dr. Yakın Ertürk, *Sınır Tanımayan Şiddet, Paradigma, Politika ve Pratikteki Yönleriyle Kadına Şiddet Olgusu* adlı kitabında kültürü "... farklı ve birbirleriyle rekabet halindeki bireysel ve kolektif ihtiyaç ve isteklere cevap vererek gelişen; bu yolla dinamik ve çeşitli hale gelen" bir olgu olarak tanımlarken sanki İzmir'in tarihsel yaşamını tanımlamış.³ Farklı kültür temsilcilerinin bir arada yaşaması soruların, ihtiyaçların, isteklerin, üretimin ve yöntemlerin de zenginleşmesine zemin oluşturuyor. Aslında bu zenginliği zorunlu hale getiriyor.

İzmir'in ve yeni kurulan Cumhuriyet'in ekonomik yapısı üzerine bir analiz yapabilmek için "Kurtuluş savaşının başladığı ve bittiği kent olarak" İzmir'in savaştan nasıl etkilendiği; olayın faillerinin, kullandıkları yöntemlerin ne olduğu; İzmir'in yandıktan sonra nasıl bir anlayışla

³ Prof. Dr. Yakın Ertürk, *Sınır Tanımayan Şiddet, Paradigma, Politika ve Pratikteki Yönleriyle Kadına Şiddet Olgusu*, (Metis: İstanbul, 2015), s. 133.

kurulduğu; yangından önce kentte yaşayan gayrimüslimlere yangından sonra ne olduğu; bugün İzmir'in tarihsel geçmişinden nasıl farklılaştığı sorularına da yanıt bulmak gerekir. Zira Türkiye'nin yeni ekonomik yapısı savaşta yok olan eski sistemin kalıntıları üzerine inşa edilecektir.

İzmir yangını ve yangın sırasında linç edilen İzmir Rum Ortodoks Kilisesi metropoliti Hristomos Kalafatis'i resmeden bu çizim o dönemden kalan birçok fotoğrafı gerçekçi biçimde yansıtıyor.
(*The Destruction of Smyrna*, The National Historical Museum, Atina)

İzmir yangını 13 Eylül 1922- 17 Eylül 1922 tarihleri arasında Basmane'deki Ermeni mahallesi Haynots'da başlayıp bugünkü Fuar alanının tamamını içine alarak, Musevi ve Türk bölgelerinin sınırlarına kadar dört gün süren bir yangın. 150 bin kişinin yanarak, boğularak, dumandan zehirlenerek, izdihamda ezilerek ölümüne, 300 bin kişinin tasfiye edilmesine; 25 bin işyeri, kilise, bina, okul vb. mekanın yok olmasına neden olmuş tarihi bir trajedi olan bu yangının kimler tarafından nasıl çıkartıldığı konusunda birçok görüş var.⁴ Bu büyük trajediyi anlamaya çalışan, araştıran ve analiz eden önemli tarihçiler ve araştırmacılar olduğu gibi dönemin tanıkları, yazarları, hikayecileri, sanatçıları da var. Üstteki resim İzmir körfezinde boğulan, ölen insanları, kayıklara sığınanları ve yaşanan dehşeti anlatan Yunan sanatçılardan

⁴ Vangelis Kechriotis: "İzmir'in kozmopolit tarihini anlatırken işçi hareketinin de bu kentten başladığını bilmemiz gerekiyor", (<http://www.denizcaba.com/doc-dr-vangelis-kechriotis-izmirin-kozmopolit-tarihini-anlatirken-isci-hareketinin-de-bu-kentten-basladigini-bilmemiz-gerekiyor/>, 19.11.2017) Zakarya Mildanoğlu, *Gavur İzmirin Ermenileri* (<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/3319/gvur-izmirin-ermenileri>, 19.11.2017), Serdar Korucu, *İzmir Yangınında Ziyafet* (<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/5648/izmir-yangininda-ziyafet>, 19.11.2017) Büyük İzmir Yangını Rihtim'da anıldı (<https://www.evrensel.net/haber/36244/buyuk-izmir-yangini-rihtimde-anildi>, 19.11.2017), Levantine Heritage Foundation, Smyrna Photo Album (<http://www.levantineheritage.com/fire.htm>, 19.11.2017).

birinin oldukça gerçekçi ve etkili bir çalışması. Bizde de İzmir'in Cumhuriyet öncesi sosyal yaşamını anlatan hikayeleri ile tanınan Halit Ziya Uşaklıgil var. İzmir'in yangından sonra yeniden yapılanarak modern bir kente dönüştüğünü söylediği hikayelerinde İzmir'in yangından önceki dönemini de sevgi ve özlemle hatırlıyor. Mustafa Kemal'in eşi Latife Hanım'ın amcası olan Halit Ziya Uşaklıgil burjuva bir aile mensubu olarak Avrupai bir şekilde canlandırdığı *İzmir Hikayeleri* adlı kitabında Basmane ve çevresindeki mahallelerin dönüşümünü şöyle anlatıyor:

*"Çocukluğumun ve ilk gençliğimin bir büyük bölümünü geçirdiğim İzmir'i 24 yaşında terk ettikten sonra uzun yıllar yeniden görmek fırsatını bulamamıştım. Hele bu güzel kentin bütün aşağı mahallelerini yalayıp yuttuktan sonra oraları ilk önce bir harap yer, son yıllarda modern bir bayındır yer haline getirmiş olan yangından sonra İzmir'i bir kez daha görmek ve orada eski anılarımı araştırmak bende pek şiddetli bir istek olmuştu."*⁵

"... İzmir'de kentin biraz uzağında Tepecik bölgesinde, Kemer durağına yakın bir noktada ve demiryolu yakınında olduğu için sadece "Demiryolu" diye anılan (bir) mahalle vardı ki değişik ölçülerde oldukça bayındır, taş evlerden oluşmuş birkaç sokaktan meydana geliyordu. Bu mahallenin hükümetçe tanınmış sağlık ve sosyal nedenlerle varlığı kabul edilmiş özelliklerini açıklamaya gerek yok. Bu evlerin kapıları her gelene açılmazdı. Onların çevresinde dolaşan özel görevlilere ya da tanınan adamların eşliklerine ihtiyaç vardı. Gündüzleri oraya gidenler seyrekti. Bu gidenler de şuna buna görünmekten sakınarak siline siline, gölgeler çekinikliğiyle yola dizilirdi. Ancak geceleri Kemer'e giden geniş cadde sık sık, işi neşeli şarkılar söyleyen, çoğunlukla Rumca maniler bağırان gençlerle dolu landolara rastlanılırdı. O zaman İzmir'de başlayan ve İstanbul'a kadar uzanan bir de türkü vardı:

Yansın İzmir yansın,

Demiryolu kül olsun...

*diye hem İzmir'e, hem İzmir'le birlikte bu mahalleye beddua eden bir türkü... Bu beddua İzmir için nice yıllar sonra tutmuş oldu. İzmir'in en bayındır mahalleleri yanıp kül oldu. Tersine hayırlı bir sonuç çıktı: Yanıp kül olan İzmir'in yerinde uygar, çağdaş bir kent meydana geldi. Demiryolu mahallesi yanmadı. Kimbilir orada nasıl yüreği yanmış olan birisinin bu bedduası oraya kadar etkisini göstermedi. Belki bugün gene bayındırlığını, ilgi çekiciliğini korumaktadır."*⁶

⁵ Halit Ziya Uşaklıgil. *İzmir Hikayeleri- Gerilere Doğru* adlı öykü. s. 33.

⁶ A.g.e. s. 120.

Büyük Yangın sonrası Kordon.

Halit Ziya Uşaklıgil'in ileri sürdüğü gibi İzmir'in yanmasının modernleşmesi ile nasıl bir bağlantısı olabileceği tartışılabilir. Aslında savaşlar, yangınlar, bombalanmalar yaşamış kentlerin tamamen yıkılarak veya yanarak zarar görmeleri durumunda yeniden kurulmaları tarihte de sıklıkla karşılaşılan bir durum. Ancak İzmir özelinde durumun farklılaşmasının sebebi yaşanan 1922 yılındaki büyük yangından sonra 200.000 kişilik bir nüfusun ülke politikalarını da etkileyecek şekilde ortadan kalkması. Tıpkı 1915 yılında yaşanan toplu sürgün, soykırım ve katliamlar; bastırılan ayaklanmalar; sonu gelmeyen savaşlar ve isyanlarda olduğu gibi...

Büyük Yangın sonrası
Ermeni mahallesi Haynots'dan
görüntüler.

Dönemin ünlü tarihçileri, düşünürleri ve araştırmacıları yaşananları aktarmaya, uyuşmayan ve soru işareti yaratan noktaları aydınlatmaya çalışsa da yeni Cumhuriyeti ve onun lider kadrosunu, siyasi adımlarını ve amaçları uğruna kullandıkları araçları gerçekçi bir biçimde sorgulayamamıştır. Ulusal bakış açısına göre düşman olarak tanımlanan yabancılara ve azınlıklara ne yapılmışsa hak edilmiş ve ancak yapılanların karşılığı verilmiştir; savaşta her şey mubahtır ve gelecek parlaktır.

Bugün yaşananları kısmen sorgulayabilir durumdayız. Tarihçi ve araştırmacı Ayşe Hür, 9 Eylül 1922’de Radikal gazetesinde çıkan “1922’de Gâvur İzmir’i kim yaktı?” adlı yazısında yangın sırasında kentte olan Mustafa Kemal ve hayranlıkla İzmir’i Yunanlılardan kurtarmış müstakbel eşine eşlik eden Latife Hanım arasında geçen diyalogu Gazi’nin yaveri Salih Bozok’un anıları üzerinden şöyle aktarır:

“Gâvur İzmir’i bir kül yığınınına dönüştürürken, ileride Mustafa Kemal’in kayınpederi olacak Uşakizade Muammer Bey’in Göztepe’deki köşkünde bir ziyafet verilmekteydi... Mustafa Kemal Latife’ye sordu: “Bu yangın yerinde size ait emlak var mıydı?” Latife, “Emlakimizin mühim bir kısmı yanan sahadadır” demiş ve heyecanla eklemişti: “Paşam isterse hepsi yansın. Yeter ki siz sağ olun. Bu mesut günleri gören insanlar için malın ne kıymeti olur? Memleket kurtuldu ya. İleride olanları yeniden ve daha mükemmel bir surette yaptırırız.” Bu cevap Mustafa Kemal’in çok hoşuna gitmişti. “Evet! Yansın ve yıkılsın” dedi. “Hepsinin telafisi mümkündür...”⁷

Savaşlarda yenenin “mesut”, yenilenin ise “bedbaht” olduğu sanılır, ancak aslında savaşın kazananı olmaz. Ancak bu hikayeden anlaşılan bir başka önemli sonuç daha vardır: o da Mustafa Kemal’in ve Uşakizade ailesinin İzmir yangınının yarattığı tahribattan haberdar olduğu, bunu engellemediği ve sonuçlarını izlediğidir. Türkiyeli tarihçilerin yaptığı araştırmalarda yangını çıkartan kişilerin Ermeni yada Rumlar olduğu ve “kaçarken geride bıraktıkları gayrimenkul ve mallarını kimsenin kullanmasını istemediklerinden” bu yangını çıkarttıkları ileri sürülmektedir. Ermeni, Yunan, Avrupalı ve Amerikalı tarihçilerin kaynaklarında ise İzmir’i şehre giren Kuvayi Miliye ordusunun cezalandırma, sindirme, püskürtme, temizleme hatta “arındırma” dürtüsüyle ateşe verdiği ileri sürülmektedir. Ordu bünyesinde yada siviller arasında yer alan “başıbozuklar” kaosu fırsat bilip hırsızlık, yağma, zarar ve ziyan verme eylemlerini gerçekleştirmiştir. İzmir’de Ermeni ve Rum mahallelerini yakan, Ortodoks Rum Kilisesi metropoliti Kalafatis’in linç edilmesi emrini veren, yağma ve

⁷ “Salih Bozok Anlatıyor”, Cumhuriyet, 30 Ocak 1939.

yıkım eylemlerini organize eden kişinin Sakallı Nurettin Paşa isimli bir Kuvayi Milliye subayı olduğu konusundaki tanıklıklar ise inandırıcıdır.⁸ “Temizlenen” grubun içerisinde yer alanlar prestijli, ekonomik açıdan güçlü, eğitilmiş, donanımlı, yabancı dil bilen, dolayısıyla dış dünya ile bağlantıları olan azınlık grubudur. Bu etnik temizlik, soykırım, zorla göç ettirme yada tehcir uygulamaları 1915 yılından beri Osmanlı’nın değişik bölgelerinde sistematik olarak görülen, topluca ve uzun bir döneme yayılacak biçimde planlanan politik bir programın sonuçlarından biridir.

“Bir topluluktaki belli bir unsurun ekonomik olarak varoluş temellerini ortadan kaldırmak aynı zamanda bu unsuru siyaseten hiçlik/yokluk derecesine de indirir. 1915’de Ermenilere yönelik şiddet gösterilerinin ve katliamlarının toplumsal rıza ve destek mekanizmaları üretmesinde ve bu bağlamda Ermenilerin yok oluş sürecine bilhassa Sünni Müslüman yerel elitlerin ve sınıfların katılımında Ermenilerin sahip oldukları malları ve serveti edinme motivasyonunun payı azımsanmayacak bir öneme sahiptir. Dolayısıyla ekonomik motivasyonun sürgün edilen Ermenilere yönelik şiddet gösterilerindeki etkisi ekonominin Türkleştirilmesi, milli ve Müslüman bir burjuvazi yaratma idealinde tezahür eder. Bu politik ve hukuki şiddetin içeriği ve doğasının ekonomik bir boyut kazanması ve katliamların arka planında böyle bir örüntünün varlığı altı çizilmesi gereken tarihsel bir olgudur.”⁹

Rum, Ermeni, Musevi yada Frenklerin ülkeden gönderilmesinin ulusal bir devletin kurulması için bir şart olarak görülmesi bu grupların “yabancı, düşman, gavur, dinsiz, ahlaken zayıf, hilekar, sinsi, kaba, hain, ajan” olarak tanımlanıp suçlandığı bir dezenformasyon süreci olarak işler.

İlerleyen dönemde azınlıkların tasfiyesi ile ekonomik ve toplumsal hayatta oluşan büyük kaybın giderilmesi için hemen faaliyete geçilmesi gerekir. Yeni Cumhuriyetin ulusal ekonomisinin temellerini tartışmak için Mustafa Kemal Atatürk tarafından planlanan İzmir İktisat Kongresi ile kurulacak devletçi- kapitalist- Türk- Müslüman ekonominin bileşenlerinin sergilenmesi amaçlanmıştır. Bir üretim ve teşhir fuarı da bu planın aşamalarından biridir ve böylece 1934 yılında Arşulusal İzmir Panayırı açılır.

⁸ Margaret Housepian. *Smyrna 1922: Destruction of a City*, Zakarya Mildanoğlu. *İzmir Ermenileri*. Aras: İstanbul, 2017, Yaşar Aksoy, *İzmir’i Kim Yaktı?* (<http://www.hurriyet.com.tr/izmir-i-kim-yakti-14280578>, 19.11.2017), Ferda Keskin, *İzmir’i Kim Yaktı? Selanik’i Yakanlar Kim?* (<https://www.birgun.net/haber-detay/izmir-i-kim-yakti-selanik-i-yakanlar-kim-9912.html>, 19.11.2017), *Bir Zamanların İzmir’i* (<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/2857/bir-zamanlarin-izmir-i>, 19.11.2017)

⁹ Ümit Kurt, *Varlık ve Yokluk Kısacasında Ermeniler: 1915 Ermeni Kırım’ının Ekonomik Şiddet Boyutu*. Der. Güney Çeğin- İbrahim Şirin. *Türkiye’de Siyasal Şiddetin Boyutları* adlı kitaptan, s. 82.

“1923’de toplanan İzmir İktisat Kongresi’nde sanayiciler lehine birtakım ilkesel kararlar alınmış, bu ilkeler çerçevesinde 1927 yılında Teşviki Sanayi Kanunu yeniden düzenlenerek uygulamaya konulmuştur. Yasaya göre hükümet; sanayi kuruluşları için gerekli makine- teçhizat gümrük vergisinden muaf olacak, sanayicilerin kullandıkları temel maddeler, ara malları ve mamul ürünler demiryollarında ucuz tarifeyle taşınacak, kamu tekelindeki mallar bu kuruluşlara ucuza satılacak, hükümet ve kamu kuruluşları, bazı koşullarla yerli sanayi ürünlerini ithalattan %10 daha pahalı da olsalar tercihen satın alacaklardı. Yasa, bu sayılanların dışında daha birçok teşvik önlemine yer vermektedir. Sanayiye sağlanan bu teşviklere karşın, bu dönemde kayda değer bir sanayileşmenin söz konusu olmadığı görülmüştür. Sanayide gelişme sağlanamamasının nedenleri, çoğunlukla savaş sonrasının ekonomik enkazı, nüfus mübadele hareketleri, altyapı yatırımlarının yeterince gelişmemesi gibi etkenlerle açıklanır.”¹⁰

Yeni Cumhuriyet’in ekonomik altyapısını, gelişim evrelerini, hedeflerini ve önemli özelliklerini planlamaya çalışan ve ilk yıllarda Sovyetler’in devletçi yapısını örnek alan İttihat Terakki tabanlı Kemalist kadro neden düşündüğü başarıyı yakalayamaz? 1850- 1922 yılları arasında gayrimüslim azınlıklara mensup tüccar, iş adamı, diplomat ve sanayiciler Müslüman nüfustan hem nicelik hem de nitelik açısından ileridir. Dolayısıyla hem ekonomiyi hem de siyasi yapıyı yerli ve millileştirmeyi amaçlayan Osmanlı aydınları yeterli donanım, sermaye, strateji ve tarihsel birikime sahip olmadıkları için tahminlerinden daha fazla engel ve sorunla karşılaşır.

“Kurtuluş Savaşını kazanmış olan Kemalist kadrolar, kurmaya çalıştıkları ulus- devletin ekonomik temellerini atmak zorunluluğu ile karşılaştıklarında tercihlerinde sanıldığı kadar özgür değillerdi. Milli Mücadele Anadolu eşrafının desteği ile yürütülmüştü; İzmir, İstanbul gibi merkezlerin gayrimüslim burjuvazisinin yerine geçmeye hazırlanan “milli” sermaye erbabı 1922’de örgütlenmeye başlamıştı. Öte yandan devralınan Osmanlı borçları ve Lozan antlaşmasına bağlı ticaret sözleşmesinin hükümleri etkili bir himaye politikasını engelliyordu.

Savaştan çıkmış, yoksul ve sanayi altyapısına sahip olmayan 1920’ler Türkiye’inde benimsenen ekonomik kalkınma yolu devlet himayesinde ve teşvikiyle milli bir kapitalist zümre yaratmak oldu. Milli unsurlar tüm olanakları ve devlet desteğini kullanarak şirketler kurmalı, ticarete, sanayiye atılmalıydı.”¹¹

II. Dünya savaşının bitmesi ve 1950’li yıllardan sonra Amerika destekli liberal ekonomiye geçilmesiyle önceki dönemde yapılan devletçi planlamalardan hızla uzaklaşıldı: ne devletçi bir ekonomik sistemin ne de tek bir ülke sınırları içerisinde kendi kendine yeten bir

¹⁰ Ed. Oya Baydar. *75 Yılda Çarklardan Chiplere*, s. 2.

¹¹ A.g.e. s. 21.

kapitalizm anlayışı uygulanabilir değildi. Aslında uluslararası aktörlerle işleyen uluslararası bir ticari zemin olmadan ülkenin gelişiminin de bir hayalden öte geçemeyeceği su yüzüne çıkmıştı. Fakat yeni Cumhuriyet'in yöneticileri Osmanlı döneminin çok kültürlü toplumsal yapısını dağıtarak yerli ve milli bir burjuvaziye dayanan bir ekonominin kurulamayacağını anladıklarında sadece Büyük İzmir Yangını değil, "Vatandaş Türkçe Konuş" kampanyası, Varlık Vergisi ve 6-7 Eylül olayları gibi tahrip edici gelişmeler de yaşanmıştı. Azınlık ve gayrimüslimleri ülke sınırlarının dışına itmeyi amaçlayan tüm bu bilinçli siyasi eylemler sonucu bugün geldiğimiz noktada, İzmir'de bir zamanların gerçekliği olan çok kültürlü dünya ancak turistik turlarla fotoğraf makinalarıyla izlenen nostaljik bir hikayeye dönüşmüş oldu.

Haynots Mahallesinin Tarihi

1922 yılında Büyük Yangın'a kadar İzmir'de yaşayan azınlıklar arasında yer alan Ermenilerin kente ait oldukça eski bir geçmişleri olduğu bilinmektedir. İstanbul'dan önce İzmir'e göç eden ve kentin ekonomik, kültürel ve politik yaşamında önemli bir yer edinen Ermeniler 20. yüzyılın başında Basma(ha)ne, Bornova, Buca, Alsancak, Karataş gibi semtlere yerleşmişler; ibadet yerleri, okullar, ticari merkezler, avukatlık büroları, depolar açmışlardır.

"(1200'lü yıllarda) Şehre ilk gelen Ermeniler, Kadifekale'ye yerleşir. Zamanla bir Ermeni mahallesi kurma amacıyla bir araya toplanan halk, şu an İzmir Enternasyonal Fuarı'nın bulunduğu bölgeye Haynots (Ermenilerin Yeri) adıyla anılacak bir mahalle kurar. 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı Devletinin Anadolu'daki toplumsal ve ekonomik yapısı altüst olur. Celali İsyanlarının yarattığı etkinin yanı sıra Avrupa'daki ilerlemenin durması ve gerilemenin başlamasıyla birçok de bulunduğu yerlerden ayrılarak –güvenlik ve refah arayışıyla- İzmir'e gelir... İster toptancı, ister küçük dükkan sahibi olsun, Ermeniler öncelikle tüccardırlar. Ekonomik durumu yerinde olan tüccarlar, zamanla kentin içinden rıhtımlara doğru hareket ederek "limanın ve Konak'ın iş dünyasının ve Avrupa mahallesinin yanı başında şatafatlı evler, halkın kanısına göre gerçek 'saraylar' inşa ettirmişlerdir."¹²

¹² Soner Sert. *1200'lü Yıllardan 1922'ye*. (www.t24.com.tr, 3.11.2017)

Bugün Yeşil Köşk adıyla bilinen
Bornova Pandispanian köşkü
19. Yüzyılın sonunda İzmirli
tüccar D.A. Bardisbanian
tarafından yaptırılmıştır.
(www.bornova.bel.tr)

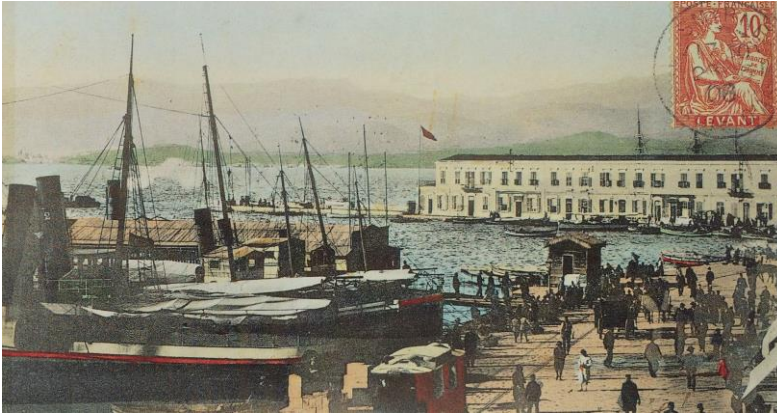
Ticari hayattaki başarılarının yanı sıra yerleştikleri bu yeni kentte eğitim kurumları, sosyal ihtiyaçları için eğlence mekanları, dans salonları, sinema ve tiyatrolar, kafeler açarlar. Ermenilerin, Rumların, Musevilerin ve Levantenlerin birbirlerinden farklılaşan ibadet yerleri de şehir içerisinde önemli merkezler oluştururlar. İzmir'in bir liman kenti olarak uluslararası taşımacılık, ulaşım ve ticarete uygun bir şekilde kurulmuş şehir planı, birbirlerinden farklı yaşantılara sahip insanların birbirlerine yakın ancak görünmez sınırlarla ayrılmış bölgelerde yaşamalarına da olanak verir. Bu farklı toplulukların birlikte çalışabiliyor, birbirlerine iş yaptırabiliyor, hammadde ve diğer malzemeleri ortak kullanabiliyor olmaları şehrin grift ancak bir o kadar da canlı, hareketli ve gelişmiş bir yaşantıya sahip olmasına neden olur.

"16. yüzyıldan itibaren, ama özellikle 17. yüzyılda, İzmir'deki Ermeni varlığı uluslararası ticarete bağlanır. Hindistan ve İran'ı Akdeniz'e (İzmir, İstanbul, Venedik, Trieste, Livorno, Marsilya yoluyla) ve Avrupa'nın Atlantik'teki yüzüne (Amsterdam, Londra, Le Havre, Cadiz yoluyla) bağlayan Ermeni tacirlerin muazzam Avrasya ağının kurulduğu dönemdir bu. Başlıca faaliyetleri, muhteşem servetlerinin kaynağı, İran ipeğinin ticaretidir; bu faaliyet, ipeği üreticilerden toplamayı, kervanlarla taşımayı, Halep veya İzmir'de takasını veya satışını da içerir. Jean- Baptiste Tavernier Acemler diye adlandırılan İran'daki bu Ermeni tacirlerin faaliyeti üstüne etkileyici bir tanıklık bırakmıştır. Daha sonra Ferdinand Braudel onları "dünya ekonomisi"nin öncüleri olarak gördü; 16. yüzyılda bir liman şehri olan İzmir'i 18. yüzyıl başında Osmanlı'nın en büyük ihracat limanı haline getirmeye katkıda bulunmuş öncüler olarak. İzmir'e kervanlarla gelen ham ipek, İran ipeklileri, Ankara keçisi yünü, Anadolu zanaatının ürünleri Avrupa'ya gönderiliyor, oradan işlenmiş ürünler, kâğıt, çuha, maden hatta Antiller'in şekeri ve kahvesi geliyordu. Ermeni tacirler, diğer Osmanlı

tacirleriyle birlikte, faaliyetlerine İmparatorluğun sadece birkaç limanında izin verilen Avrupalı tacirler için elzem araçlardı.”¹³

İzmir Frank Sokağı (Frenk sokağı yada Sultaniye caddesi, 1900ler (Çınar Atay, *İzmir Planları kitabından*)

Pasaport ve Hamidiye vapurları iskelesi, 1890 yılları (Çınar Atay, *İzmir Planları kitabından*)

¹³ Zakariya Mildanoğlu. *İzmir Ermenileri* kitabında Anahide Ter Minassian. *İzmir Ermenileri: Küçük Bir Cemaatin Dinamizmi*. s. 27- 32.

İzmir’de 20. yüzyılın başlarında Ermeni, Rum, Musevi ve Türk mahallerinin yerleşimi. (Levantine Heritage Foundation, Sismanoglio Megaro of the Greek Consulate General, İstanbul kütüphanesi.)

Savaş yıllarında ekonomik gelirin paylaşımı sırasında artan rekabet ve dolayısıyla ortaya çıkan siyasal gerilim, kapitülasyonların Müslüman halk için yarattığı dezavantajlar, gayrimüslim halkın mülk zenginliği gibi etkenler sebebiyle savaşın sonuna yaklaşıldığında kentteki kutuplaşma belirgin bir şekilde ortaya çıkar. Tarihsel olarak ele aldığımızda İzmir’de farklı topluluklar arasındaki farklı yaşam tarzları tolere edilse de ekonomik gelir dengesizliği bireyler ve gruplar arası husumeti körükler. Batı ve Doğu yaşam tarzları sosyolojik olarak bir arada olabilir ancak ekonomik açıdan bir dengenin yaratılması daha zordur. Gayrimüslimler burjuva, üst sınıf, entelektüel ve modern bir yaşam tarzını sürdürürken, çoğunluğu ziraat ile uğraşan ve el emeği ile geçinen, kısmen göçebe yerli halkın muhafazakâr yaşamı siyasal amaçlarla manipüle edildiğinde iki grup arasındaki uçurum derinleşir ve İzmir’in kozmopolit yaşamının sonu da gelir.

“20. yüzyıl başlarına kadar süren, ticaret üzerinden edinilen sermaye birikiminin en nesnel göstergesi kültüre yapılan yatırımdır. Pek çok alanda – gazetecilik, okul, matbaa, edebiyat- Avrupa ile temasta olan Ermeni halkının “aydınlanmacı” eğilimi İstanbul’dan evvel İzmir’de başlar. 1840-1922 yılları arasında İzmir’de 37 adet Ermenice dergi ve gazete yayımlanır. Ermenice süreli yayınları kadın, edebiyat, spor, müzik, tiyatro, mizah, siyasi

parti, okul, dernek, hukuk, ziraat, izcilik, avcılık, din, pedagoji, felsefe, sağlık gibi başlıklar altında tasnif etmek mümkündür.”¹⁴

Büyük Yangın’ın bu kutuplaşma sırasında bir “öç alma, zengin gayrimüslimlerin ekonomik egemenliğini sona erdirme ve gayrimüslim halkın yerine Müslüman halkın ikame etmesini sağlama” amaçlı olarak muhtemelen yönetimin bilgisi ve desteğiyle ortaya çıktığını düşündürecek bir hayli tanıklık, kanıt ve anlatı bulunmaktadır. Yeni İzmir savaş sonrasında, Müslüman- Türk halk tarafından dönemin Türkçü ideolojilerinin de etkisiyle “Batının modern gelişiminden faydalanıldığı ancak kültürünün alınmadığı” bir sosyolojik çerçevenin hazırlanmasını ön koşul olarak koyar. Bu siyasal strateji ulusal bir yönetim biçimi olarak İmparatorluk sırasında ve sonrasında Türkiye’de yaşanan birçok trajik saldırı ve yıkımın da temel sebebi olarak karşımıza çıkar. Ekonomik olarak eşit şartlarda yarışamayan farklı topluluklar arasında yaşanan savaşlar en barbar, acımasız ve saldırgan olanın kazandığı tarihsel arenalara dönüşür.

“Falih Rifkı Atay, sonradan sansür edilmemiş olan orijinal “Çankaya”sında şöyle anlatıyor: *“Gavur İzmir karanlıkta alev alev, gündüz tüte tüte yanıp bitti. Yangından sorumlu olanlar, o zaman bize söylendiğine göre, sadece Ermeni kundakçıları mı idi? Bu işte o zamanki ordu komutanı Nureddin Paşa’nın hayli marifeti olduğunu da söyleyenler çoktu. Atatürk’ün Nureddin Paşa’yı eskiden beri sevmediği Nutuk’unda görünür... ‘Yağmacılar da ateşin büyümesine yardım ettiler... İzmir’i niçin yakıyorduk? Kordon konakları, oteller ve gazinolar kalırsa, azınlıklardan kurtulamayacağımızdan mı korkuyorduk? Birinci Dünya Harbinde Ermeniler tehcir olunduğu vakit, Anadolu şehir ve kasabalarının oturulabilir ne kadar mahalle ve semtleri varsa, gene bu korku ile yakmıştık. Bu kuru kuruya tahripçilik hissinden başka bir şey değildir. Bunda bir aşağılık duygusunun da etkisi var. Bir Avrupa parçasına benzeyen her köşe, sanki Hristiyan ve yabancı olmak, mutlak bizim olmamak kaderinde idi...”*¹⁵

İzmir özelinde savaş sonrası rekabetin bir sonraki adımı da yaklaşık 12.000 Ermeni’nin yaşamakta olduğu Basmane ve Demiryolu çevresindeki yangın alanına Arşulusal İzmir Panayırı’nın kurulması olacaktır. Bu sergi alanı yeni Cumhuriyet’in “tıpkı Avrupalı benzerleri gibi” uluslararası üretim- depolama- pazarlama- tanıtım- reklam- satış yapma becerisinin yani ekonomik gücünün kanıtlandığı bir alan olacaktır. Bu konuda elde edilen başarı tarihsel görkemiyle bağlantılı olarak şekillenerek İzmir’in geleceğini ortaya çıkaracaktır. 1923 yılında

¹⁴ Soner Sert. *1200’lü yıllardan 1922’ye*.

¹⁵ Bkz. Yılmaz Murat Bilican. *İzmir 9 Eylül’de kurtuldu, 13 Eylül’de yandı, yaraları hala acıyor*. Radikal, 13 Eylül 2014.

toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde yeni Cumhuriyet'in ekonomik prensipleri belirlenir ve Büyük Yangın'dan 5 ay sonra uluslararası fuarın ilk adımları atılır:

“Türkiye İktisat Kongresi milli bir ekonominin temellerini atma ve geleceğine yön verme amacıyla, İzmir'in kurtuluşundan 5 ay sonra ve Cumhuriyet'in ilanından 8 ay önce 17 Şubat- 4 Mart 1923 tarihleri arasında toplandı. İktisat Vekâletince düzenlenen İktisat Kongresini Mustafa Kemal bir konuşmayla açtı, başkanlığını Kazım Karabekir paşa üstlendi. 1.135 temsilcinin katıldığı Kongre, İkinci Kordon'da Osmanlı Bankasına ait eski depoların bulunduğu Hamparsumyan mağazasında yapıldı. Kent merkezinin tamamen yangın harabeleriyle dolu olduğu o günlerin İzmir'inde hükümet, bu önemli toplantıyı uzun yıllar boyunca tütün, incir, zeytinyağı depolanmış, bunaltıcı bir koku içindeki binada yapmak zorunda kalmıştı.¹⁶ Binadaki ağır kokuyu gidermek için, İzmirli eczacı Süleyman Ferit Bey'in (Eczacıbaşı) gönderdiği kolonyalar temizlik amacıyla su niyetine kullanılmıştı.”¹⁷

İzmir Fuarı'nın kuruluşundan bugüne gelişimi şu şekilde özetlenebilir:

-İzmir Fuarı'nın kuruluşunun kökenleri, 17 Şubat 1923 tarihinde, İzmir'de gerçekleştirilen 1. İktisat Kongresi'ne dayanır.

-İzmir'de ilk örneği uygulanan fuarcılık faaliyetinin, ikincisi 4 Eylül 1927 tarihinde «9 Eylül Mahalli Sergisi» adıyla Mithatpaşa Sanat Enstitüsünde gerçekleşir.

-1933 yılında “9 Eylül Panayırı” adıyla bugünkü Cumhuriyet Meydanı'nda ulusal mahiyette bir sergi gerçekleştirilir.

-1934 yılında yine Cumhuriyet Meydanı'nda, bu defa uluslararası bir nitelikte “Arsiulusal İzmir Panayırı” adıyla düzenlenir. Bugün, 3. İzmir Enternasyonal Fuarı Olarak bilinir.

-1935 yılında da Cumhuriyet Meydanı'nda gerçekleştirilen «İzmir Fuarı», 1936 yılında yeni yerinde, Kültürpark'ta gerçekleşir.

-Panayır, 1937 senesinde "İzmir Enternasyonal Fuarı" adını alır.

-1940 yılında sürmekte olan II. Dünya Savaşı sebebiyle fuar zararlı kapatılır. 1947 yılından itibaren "Türkiye'nin dünyaya açılan penceresi« olarak kesintisiz bir önem kazanarak devam eder.

¹⁶ Gökhan Akçura. *Türkiye'de Sergicilik ve Fuarçılık Tarihi kitabından* Yaşar Aksoy ve Neşe Yurdkoru Özgünel (der.). *70 Yıllık Sevdâ İzmir Fuarı*. İzmir Büyükşehir Belediyesi: İzmir, 2001.

¹⁷ Gökhan Akçura. *Türkiye'de Sergicilik ve Fuarçılık Tarihi kitabından* Yaşar Aksoy. *Bir Kent, Bir İnsan, İzmir'in Son Yüzyılı, S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşam ve Anıları*.

İzmir Fuarı'nın tarihsel gelişimi (1940 yılına ait ilk fotoğraf Ahmet Priştina Kent Arşivi ve Müzesi fotoğraf arşivinden alınmıştır.)

Eski Haynots yeni Basmane semti halihazırda demiryolu sayesinde hammadde temini ve üretilen malların ihracının yapıldığı merkezi bir bölge olduğundan ekonomik bir sergi alanına dönüşmesi de hızlı olacaktır. İktisat Kongresi hazırlıklarının Ermeni bir tüccarın deposunda, fuar alanının ise Ermeni mahallesinde işgal ve tahrip sonrası kurulması haklı olarak ulusal ve uluslararası camiada bu bölgede yaşanan tarihi trajedilerin tesadüf olup olmadığı ile ilgili soru işaretleri uyandırmaktadır. Ekonomi kongresinin ulaşmak istediği sonuçlardan biri olan İzmir Fuarı zaman içerisinde ekonomik önemini kaybederek günümüzde daha çok İzmirli için önem taşıyan bir “eğlence, rehabilitasyon ve kültür merkezine” dönüşür. Tarihçi yazar Gökhan Akçura İzmir Yangını ve sonrasında kurulan Fuar ve Kültürpark'ı şöyle analiz eder:

“Zekeriya Sertel, Kültürpark'ın inşasından 5 yıl sonra, Tan gazetesinde şöyle yazmıştı: “Kültürpark 430.000 metre murabbai bir alan üzerinde kurulmuştur. Fakat bu saha birkaç sene evvel İzmir yangınının bıraktığı muazzam harabelerin, taş ve moloz yığınlarının, yıkık duvarların mahzen delikleri ve mağara kovuklarının yaslanıp yerleştiği bir saha idi. İzmir Belediyesi bu harabeleri birkaç sene içinde temizlemiş, bir enkazın üzerinde Avrupa şehirlerinde bile pek az görülen muazzam bir park kurmuştur.” Gerçekten de İzmir Fuar'ını kötü bir olaya 1922'deki İzmir Yangını'na borçludur. (!) Bütünüyle yanmış bir anlamda tarihsiz bırakılmış bir bölge sıfırdan yaratıldı; buraya önemli bir kısmını Fuar'ın oluşturduğu Kültürpark inşa edildi. O tarihten sonra kent merkezi, yeni yapıları, cadde ve bulvarlarıyla Kültürpark'a göre biçimlenecektir.”¹⁸

¹⁸ A.g.e. s. 86- 87.

Aslında bu dönemde İttihat ve Terakki'nin siyasi propagandaları, Birinci Dünya Savaşı süreci, Milli Mücadele içerisinde Kuvayi Milliye Ordusu'nun koşulsuz desteklenmesi prensipleri doğrultusunda düşünenlerin farkına varamadığı olgu, yeni kurulacak modern İzmir'in eskisinin yıkıntıları, ganimetleri, kalıntıları ve hayaletleri üzerine yerleşerek değil tam da bu zenginliği yaratan kültürleri, düşünceleri, bilgi ve becerileri paylaşarak mümkün olacaktır. Yeni bir ülkenin kurulmasının yolu "kan dökmek ve harap etmek" olduğunda bu yöntemi uygulayan toplum ve devletlerin ilerleyen dönemde eylemleri doğrultusunda sorgulanması ve cezalandırılması da kaçınılmazdır. Bugün Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet yıllarında yaşanan saldırı, işgal, toplu katliam, yıkım ve soykırımlar için sorgulanma sebebi de budur.

İzmir Fuarı'nın Montrö ve Basmane girişleri, 2017.

İzmir'de savaşla sınırlar dışına çıkarılan etnik grupların eksikliği yeni bir ekonomik anlayışın benimsenmesini ve gerçekleşmesini büyük oranda engeller. İzmir'in İstanbul, Atina, İskenderiye, Kahire, Beyrut gibi kentlerde de görülen çok kültürlü, çok dilli ve dinli yapısı kaybolur. Bugün İzmir'de arkeolojik kazılar, yenilenen binalar, kültürel etkinlikler, turistik atılımlarla yeniden canlandırılmaya çalışılan bu tarih kayıplarının telafisini hedefleyen (ne kadar mümkünse) hukuki ve ekonomik bir zemine kavuşmadıkça ancak bir masal niteliği taşıyabilir... Türkiye'nin az gelişmiş yada gelişmekte olan bir ülke olarak tanımlanan konumu yıllardır aşağı yukarı aynı harap ve yıkık profili sunuyor. Temel altyapı eksikliği, sermaye ve üretim yetersizliği, donanımsızlık, bilgi ve uygulama eksikliği, bilimsel bir dünya görüşünün yaygınlaşamaması, adam kayırma, rüşvet, sansür gibi ekonomik ve siyasi çürüme belirtileri demokratik gelişimimizin de önünü kesiyor. Ekonomik zenginliğin "savaş, işgal,

sömürgeleştirme, ganimet elde etme veya asimile etme yoluyla” elde edilemediğini umduğumuz modern dünyada kişisel bilgi ve beceriye dayalı toplumsal bir altyapının oluşturulması “işinin ve bilgisinin erbabı” farklı kültürlerin bir arada, ortaklaşa ve sistemli bir biçimde üretim yapabilmesini sağlamaya bağlıdır. Bu üretimin getirdiği artı değerın adil bir ekonomik dağılım ile herkese ulaşması ise bu yapının sağlıklı bir biçimde ilerlemesini sağlayacak son basamak olacaktır.

Kaynaklar:

1. Ali Özkan, *İzmir Ermeni Kültürü Üzerine; Haynots Mahallesi*, <http://www.izmirdesanat.org/izmir-ermenikulturu-uzerine-haynots-mahallesi>, 8.11.2017)
2. Anahide Ter Minassian. *Ermeni Kültürü ve Modernleşme, Şehir, Oyun, Mizah, Aile, Dil*. Aras Yayıncılık: İstanbul, 2006.
3. Atilla Dirim, *İzmir’i Kim Yaktı*, (<http://www.izmirizmir.net/>, 19.11.2017)
4. Beyoğlu Araştırma Merkezleri Ağı, (www.bibliopera.org, 7.11.2017)
5. Bozkurt Ersoy, *İzmir Hanları Üzerine Bazı Tespit ve İncelemeler*, (dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1050/12674.pdf, 20.11.2017)
6. *Büyük İzmir Yangını Rihtim’da anıldı* (<https://www.evrensel.net/haber/36244/buyuk-izmir-yangini-rihtimda-anildi>, 19.11.2017)
7. Çınar Atay. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İzmir Planları*. Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı: Ankara, 1998.
8. Der. Güney Çeğin- İbrahim Şirin. *Türkiye’de Siyasal Şiddetin Boyutları*. (İletişim: İstanbul, 2014)
9. Der. Hakan Yücel, *Rum Olmak Rum Kalmak*, (İstos: İstanbul, 2016)
10. Der. Zakarya Mildanoğlu. *İzmir Ermenileri, Ege Kıyılarının Yitip Gitmiş Sakinleri*. Aras Yayıncılık: İstanbul, 2017.
11. Ed. Oya Baydar. *75 Yılda Çarklardan Chip’lere*. Tarih Vakfı Yayınları: İstanbul, 1999.
12. Elena Frangakis- Syrett, *The Making of an Ottoman Port- The Quay of İzmir in the 19th century*, The Journal of Transport History, Volume 22, Number 1, 2001. (www.levantineheritage.com, 20.11.2017)
13. Erik Jan Zürcher. *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. (İletişim, İstanbul: 2011)
14. Erkan Serçe. *1923 Senesi İzmir Vilayeti İstatistiği 1. ve 2. Kitap*. İBB Kültür Yayını: İzmir, 2001.
15. Ferda Alancar, *Türkiye’nin gayri resmi iktisat tarihi*, (<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/6166/turkiyenin-gayriresmi-iktisat-tarihi>, 19.11.2017)
16. Ferda Keskin, *İzmir’i Kim Yaktı? Selanik’i Yakanlar Kim?* (<https://www.birgun.net/haber-detay/izmir-i-kim-yakti-selanik-i-yakanlar-kim-9912.html>, 19.11.2017), 27. Bir Zamanların İzmir’i (<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/2857/bir-zamanlarin-izmir-i>, 19.11.2017)
17. Gökhan Akçura. *Türkiye’de Sergicilik ve Fuarçılık Tarihi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul, 2009.
18. Hakkı Gültekin. *İzmir Tarihi*. Ege Turizm Cemiyet: 1952.
19. Halil Sahillioğlu, *1763’de İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi*, (www.academia.edu)
20. Halil Sahillioğlu, *Yabancı Gözüyle Türkler, Yahudiler, Ermeniler, Rumlar*. Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı 15, 1968, (www.academia.edu)
21. Halit Ziya Uşaklıgil. *İzmir Hikayeleri* (Anısal Öyküler). İnkılap: İstanbul, 1991.
22. Hans Lukas Kieser. *İskalanmış Barış- Doğu Vilayetlerinde Etnik Kimlik ve Devlet, 1839- 1938*. (İletişim: İstanbul,2005)
23. Hasan Koca, *Basmane*, (<http://www.hasankoca.com.tr/basmane/>, 19.11.2017)
24. *İzmir Enternasyonal Fuarında Vakıflar Paviyonu Hatırası*. Emel Basımevi: İstanbul, 1937.
25. İzmir Ticaret Odası, *İzmir Ticaret Tarihi*, İzmir, 2003.
26. Levantine Heritage Foundation. <http://www.levantineheritage.com>, 7.11.2017)
27. Lucien Arkas, *“Mare Nostrum (Bizim Deniz)”*, (www.izmeda.org, 20.11.2017)
28. Margaret Housepian. *Smyrna 1922: Destruction of a City*, (Newmark Press, 1998)
29. Mübeccel Kiray, *Örgütlemeyen Kent- İzmir*, (Bağlam: İstanbul, 1972)
30. Onur İnal, *Levantine Heritage in İzmir*, Yüksek Lisans Tezi, Koç Üniversitesi, 2006.
31. Osman Köker. *Bir Zamanlar İzmir*. (Bir Zamanlar Yayıncılık: İstanbul, 2009)
32. Paul Watkins, *Smyrna: Return of the Greeks?*, (<http://www.hellenicsociety.org.uk/>, 20.11.2017)

33. Pelin Böke. *İzmir Yangını'nı herkes çıkardı*, (http://www.yurtsuz.net/News.aspx?newsid=2942#.WhHn30pl_IV, 19.11.2017)
34. Raymond H. Kevorkian & Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler* (Aras Yayıncılık: İstanbul, 2013)
35. Refik Halid Karay. *Memleket Yazıları 2- Kırk Yıl Evvel Kırk Yıl Sonra Anadolu'da*. İnkilap: İstanbul, 2014.
36. Serdar Korucu, *İzmir Yangınında Ziyafet* (<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/5648/izmir-yangininda-ziyafet>, 19.11.2017)
37. *Smyrna Antik Kenti Kuruluş ve Kısa Tarihçe*, Smyrna Antik Kenti Kazı- Araştırma Restorasyon Projesi, (www.antiksmyna.com, 20.11.2017)
38. Soner Sert. *1200'lü Yıllardan 1922'ye*. (www.t24.com.tr, 3.11.2017)
39. Şevket Süreyya Aydemir. *İkinci Adam I- II- III*. (Remzi: İstanbul, 1985)
40. Şevket Süreyya Aydemir. *Tek Adam I- II- III*. (Remzi: İstanbul, 2009)
41. Talât Ulusoy, *Büyük İzmir Soygunu*, (<https://yuzlesmeatolyesi.wordpress.com/2015/08/30/buyuk-izmir-soygunu/>, 19.11.2017)
42. *Tarihin Peşinde*, 1.Bölüm, Ayşe Hür Erdoğan Aydın Konuk Foti Benlisoy 5 Eylül 2017, (<https://www.youtube.com/watch?v=RkFd83ZXEYo>, 19.11.2017)
43. Travelogues Traveller's Views- Places, Monuments, People (<http://eng.travelogues.gr>, 17.11.2017)
44. Turgay Bülent Göktürk, *Amerikan Basınında İzmir Yangını ve Yangın Sonrası Durum*, Eylül- Aralık 1922, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, XII/ 24, 2012, Bahar.
45. Vangelis Kechriotis: *"İzmir'in kozmopolit tarihini anlatırken işçi hareketinin de bu kentten başladığını bilmemiz gerekiyor"*, (<http://www.denizcaba.com/doc-dr-vangelis-kechriotis-izmirin-kozmpolit-tarihini-anlatirken-isci-hareketinin-de-bu-kentten-basladiğini-bilmemiz-gerekıyor/>, 19.11.2017)
46. Yakın Ertürk. *Sınır Tanımayan Şiddet, Paradigma, Politika ve Pratikteki Yönleriyle Kadına Şiddet Olgusu*. Metis: İstanbul, 2015.
47. Yaşar Aksoy, *İzmir'i Kim Yaktı?* (<http://www.hurriyet.com.tr/izmir-i-kim-yakti-14280578>, 19.11.2017),
48. Yılmaz Murat Bilican. *İzmir 9 Eylül'de kurtuldu, 13 Eylül'de yandı, yaraları hala acıyor*. Radikal, 13 Eylül 2014.
49. Yüzleşme Atölyesi, (<https://yuzlesmeatolyesi.wordpress.com/>, 7.11.2017)
50. Zakarya Mildanoğlu, *Gavur İzmirin Ermenileri* (<http://www.agos.com.tr/tr/yazi/3319/gvur-izmirin-ermenileri>, 19.11.2017)
51. www.ilksestgazetesi.com, 19.11.2017